

1.01
Prejeto 7. 3. 2005

UDK 341.322(497.4 Brkini)"1941/1945"

Vlasta Beltram*

Vojno nasilje v Brkinih in na Bistriškem v času druge svetovne vojne¹

IZVLEČEK

Nasilja v različnih oblikah in na različnih področjih življenja so bili Primorci deležni ves čas od italijanske zasedbe teh krajev ob koncu prve svetovne vojne naprej. Nasilje z ostro kaznovljivo politiko je bilo sredstvo fašistične raznarodovalne politike in način zatiranja odpora protifašistov. Med vojno pa se je nasilje še stopnjevalo. Brkinsko-bistriško območje (jugovzhodni del Primorske) je bil strateško zelo pomemben (pod Kraljevino Italijo je bilo to obmejno območje, pomembna prometna povezava med Balkanom in Italijo, leta 1944 pa so še pričakovali izkrcanje zaveznikov v Istri). Zato sta tako italijanska kot nemška oblast hoteli z najostrejšimi ukrepi uničiti narodnoosvobodilno gibanje. Izvajali sta stalne kontrolne pohode po vaseh, očiščevalne akcije (ofenzive) in povračilne akcije nad civilisti s požigi tudi celotnih vasi, ropanji, poboji, tudi skupinskimi, z zapiranjem in interniranjem civilistov - sodelavcev in podpornikov osvobodilnega gibanja ter njihovih družin. Nemški okupator pa je uveljadal še množično prisilno delo, tako v Avstriji in Nemčiji, kot v bližini doma pri gradnji utrdbene linije v Istri in Čičariji.

Ključne besede: Primorska, Brkini, 2. svetovna vojna, vojno nasilje, internacija, poboji, požigi, prisilno delo

ABSTRACT

WARTIME VIOLENCE IN BRKINI AND ILIRSKA BISTRICA DISTRICT DURING THE SECOND WORLD WAR

After the end of the First World War, the Slovenes in Primorska suffered various forms of violence at the hands of the Italian state throughout its occupation of the area between the former Austro-Hungarian and the so-called Rapal border. This was a result of its fascist policy of forced assimilation as well as the attempts to suppress anti-fascist resistance through severe punitive measures. During the Second World War this violence only intensified.

The area of Brkini and Bistrice (south-east Primorska) was of great strategic importance (under the kingdom of Italy this was a border area and an important connection between the Balkans and Italy. Furthermore, in 1944, the Allies were expected to disembark in Istria.) Because of this, both the Italian and German authorities attempted to destroy the

* Prof. zgodovine in sociologije, muzejska svetovalka, Pokrajinski muzej Koper - Museo regionale Capodistria, 6000 Koper-Capodistria, Kidričeva ulica 19; e-mail: vlasta.beltram@guest.arnes.si.

¹ V prispevku obravnavam medvojno upravno okrožje OF Brkini, in sicer v njenem največjem obsegu kot ga je imelo od januarja do aprila 1944, ko je obsegala 114 krajev od nekdanje jugoslovansko-italijanske meje v občini Ilirska Bistrica do današnje slovensko-italijanske meje v občini Hrpelje-Kozina z Vremsko dolino in Malim Krasom.

partisan movement by using the severest measures - carrying out regular "check-up" raids in villages, cleansing operations (offensives) and retributive actions against civilians, which included arsons of entire villages, looting, individual and group executions, arrests and deportations of those civilians and their families who collaborated with or supported the liberation movement. In addition, the German occupier introduced forced labour in Austria and Germany as well as within the local area for the construction of fortification lines in Istria and Čičarija.

Key words: wartime violence, deportation, executions, arsons, forced labour

Nasilja v različnih oblikah in na različnih področjih so bili Primorci deležni ves čas od italijanske zasedbe teh krajev ob koncu prve svetovne vojne, tako zaradi fašistične raznarodovalne politike, kot zaradi zatiranja odpora antifašistov z ostro kaznovorno politiko, uzakonjeno leta 1926. Po Italiji je raslo število zaporov, v odljudenih krajih in na otokih pa je veliko antifašistov različnih političnih barv preživljalo konfinacijo, mnogi tudi večkrat, ki se ji je med vojno priključila še internacija. Nanje so jih obsojali prefektura, generalni inšpektorat, pretorji in komisije za konfinacijo, Posebno sodišče za zaščito države (Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato, v nadaljevanju PS), redna ter med vojno še vojaška vojna sodišča. Največ težkih obsodb je izreklo PS, ki je delovalo do padca fašizma in obsojalo ljudi zaradi političnih nazorov in terorističnih akcij (kot take je italijanska oblast smatrala akcije organizacije TIGR in zbiranje orožja) na visoke zaporne kazni, nekajkrat tudi na smrt.

V času vojne je nasilje dobilo še drugačne oblike, povzročilo ogromno število civilnih žrtev in veliko materialno škodo. Okupator je z ostrimi ukrepi hotel uničiti partizanske enote na tem zanj strateško zelo pomembnem ozemlju, izvajal stalne kontrolne pohode po vaseh, očiščevalne akcije (ofenzive) in povračilne akcije nad civilisti s požigi celotnih vasi, poboji, tudi skupinskimi, in z internacijo civilistov. Nastajala so nova taborišča za internirance - civiliste, v Nemčiji pa koncentracijska taborišča ali taborišča smrti, kot so jih ljudje imenovali zaradi njihove uničevalne funkcije. Zaradi pomanjkanja delovne sile pa so, predvsem v zadnjem letu vojne, prebivalce odvažali tudi na prisilno delo, tako v Avstrijo in Nemčijo, kot v bližino doma.

Tudi s partizani je ostro ravnal - ujete partizane je takoj pobil, namesto da bi jih pošiljal v nemška taborišča.

V vrstah odporniškega gibanja pa se je nasilje izvajalo nad tistimi, ki so jih smatrali za izdajalce, nevarne za delovanje organizacij narodnoosvobodilnega gibanja ali za svoje politične nasprotnike.

Nasilje okupatorjev in kolaborantov

Obdobje do septembra 1943

Po aretacijah leta 1940 in 1941 so italijanske oblasti ponovno začele izvajati represijske ukrepe spomladi 1942, ko so se zaradi partizanskih akcij zavedale obstoja oboroženih upornikov (ribelli) in skušale upor zatreti s poostrenim nad-

zorom po vaseh in z maščevalnimi akcijami nad civilisti. Tako je Generalni inšpektorat javne varnosti za Julijsko krajino okreplil preventivne in represivne službe premičnih oddelkov policije, ki so bile podrejene temu inšpektoratu: "Ti naj razvijajo ostro akcijo ne samo proti upornikom, ampak tudi proti vsem tistim, ki so jim naklonjeni."²

Tako so zaradi partizanskih akcij izvajali povračilne ukrepe (požigi, poboji, interniranje in ropanje civilnega prebivalstva), proti partizanom očiščevalne akcije (rastrellamento), osvobodilno gibanje so skušali zatreti z aretacijami in z obsodbami sodelujočih in podpirajočih, odhode v partizanske enote pa preprečiti s prisilno mobilizacijo oziroma z interniranjem večine članov družin tistih, ki so že odšli v partizansko enoto.

Vseskozi so tako sorazmerno glede na število prebivalstva Italije najbolj polnili italijanske zapore, konfinacijo in internacijo politični zaporniki iz Julijske krajine. Ti so imeli tudi največ žrtev zaradi slabih pogojev bivanja v internaciji. Tudi po padcu fašizma se jim je godilo najslabše: ker so bili internirani po ukazu vojaških oblasti, niso bili po padcu fašizma osvobojeni, saj je bila Italija še naprej v vojni. Tudi tisti, ki so jih internirale civilne oblasti, niso bili izpuščeni, tako da jih je 8. september 1943 še vedno presenetil v taboriščih.³ Enako je veljalo za zapornike. Po kapitulaciji Italije je del ostal v internaciji oz. zaporih in so jih izpuščali leta 1944 iz različnih razlogov; del se je vrnil domov, del pa je zajela nemška vojska in jih internirala v Nemčiji.

Begunstvo

Pred napadom na Jugoslavijo so Italijani iz preventivnih razlogov za 2-3 tedne izselili v kraje v okolico Firenz in Modene večino prebivalstva iz vasi najbližjih stari italijansko-jugoslovanski meji (Novokračine, Nova vas pri Jelšanah, Fabci, Sušak, Zabiče, Podgraje, Kuteževo, Trpčane, Jablanica). To so bile največ ženske, otroci in starejši moški, saj so bili moški, sposobni za orožje, v glavnem mobilizirani. Problem z živino so rešili tako, da jo je nekaj odkupila italijanska oblast, nekaj so jo spravili po drugih vaseh, ponekod pa je ostala doma kakšna družina ali moški, ki so skrbeli zanjo. Za begunce je italijanska država lepo skrbela, jih naselila pri kmetih ali v praznih dvorcih, palačah in jim dajala hrano. Že na poti so jih na večjih železniških postajah pričakale žene fašistične organizacije "Massaie Rurali" (Kmečke gospodinje) in jih obdarovale s paketi.

V izpraznjenih vaseh pa se je ta čas naselila italijanska vojska, ki je pred odhodom v Jugoslavijo hiše v glavnem izropala (razen v Fabcih).⁴

² Tone Ferenc: Primorska pred vseljudsko vstajo 1943 : Južnoprimorski odred in Gregorčičeva brigada. Ljubljana: 1983 (dalje Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo), str. 264. Podrobnejši podatki so na voljo še v knjigi dokumentov, ki jih je zbral in uredil Tone Ferenc: Neupogljivi zakon Rima : fašizem in osvobodilni boj primorskih Slovencev 1941-43 : dokumenti = La legge inflessibile di Roma : il fascismo e la lotta di liberazione degli sloveni nella Venezia Giulia 1941-43. Ljubljana, 2004.

³ Pericolosi nelle contingenze belliche. Rim: ANNPIA, 1987 (dalje Pericolosi nelle contingenze belliche).

⁴ Arhiv Pokrajinskega muzeja Koper (dalje APMK), izjave domačinov: Milka Prosen (Kuteževo), Ivanka Mavrič (Sušak), Štefanija Hrabar (Novokračine), Ivan Rutar (Fabci).

Aretacije, sojenja, zapori

I.

Z vstopom Italije v vojno junija 1940 se je sprožil val aretacij politično sumljivih in kaznovanih oseb, o katerih so vsa leta med obema vojnama vodili na kvesturah kartoteko z namenom, da jih aretirajo ob posebnih priložnostih (obiski visokih osebnosti, državne in patriotske prireditve) in v primeru vojne. Ta val aretacij je trajal še dolgo v leto 1941 in se zaključil s t.i. drugim tržaškim procesom. Preiskave so spremljala zasliševanja s hudim mučenjem, nekaj oseb so izpustili, veliko poslali v konfinacijo, skupino 60 oseb, v katero je bilo po zasedbi Slovenije vključenih še nekaj primorskih emigrantov, pa so postavili pred Posebno sodišče.

V letu 1942 so fašisti začeli z aretacijami pripadnikov NOG in članov družin partizanov. Februarja in marca so na Bistriškem načrtovali in izpeljali množično aretacijo organizatorjev NOG, vendar se jih je kar nekaj umaknilo v partizane. Ostale so postavili pred PS. Maja in julija je prišlo do pobojev in aretacij zaradi izdaje pripadnika Brkinske čete, znanega kot Stanko "Štajerc" (Suhorje, Ostrožno Brdo). 18. maja 1942 so fašisti zaprli kot talce 26 moških iz vasi Kilovče in Ratečevo Brdo, ki so jih 4. junija 1942 pod Kilovčami tudi ubili. Večji val aretacij se je zgodil zadnje dni januarja, v februarju in marcu 1943 zaradi izdaj vrinjencev OVRA Cvetka Grilanca-Nedeljka iz Saleža (33 oseb iz vasi Hotična, Kovčice, Rjavče, Tatre) in Sergija Živca-Zdravka iz Trebč (12 oseb iz vasi Orehek).⁵ Aretirani so bili predlagani za sojenje pred PS, ta pa jih je zaradi preobilice dela izročil pristojnemu vojaškemu sodišču.⁶ Do sojenja ni prišlo zaradi zloma fašizma in kapitulacije Italije, ki so jo aretirani dočakali v zaporih, po kapitulaciji Italije pa so moške preselili v delovna (največ v Mossburg v Nemčiji) in druga taborišča, ženske pa so se vračale domov do konca leta 1943.⁷

Ves čas so Italijani izvajali še posamezne aretacije, tudi skupinske, krajšega ali daljšega značaja.

Aretirane so ponavadi najprej zaprli v bližnje zapore na karabinjerskih postajah ali v vojašnicah (Ilirska Bistrica, Neverke, Divača, Sežana, Materija, Podgrad, Podgorje), kjer so jih zasliševali, dostikrat tudi mučili. Nekateri so nato spustili domov, hujše "prestopnike" pa poslali naprej v zapore v bližnjih mestih (Reka, Koper, Trst). Njihova nadaljnja usoda je bila različna. Nekateri so ostali še nekaj časa v zaporu in se nato vrnili domov, druge so poslali v internacijo, spet druge v posebne bataljone, oblastem najbolj nevarne pa pred PS.

II.

Po nepopolnih podatkih v knjigi Aula IV (Quarta)⁸ je Posebno sodišče med

⁵ Podrobno je o izdaji teh dveh vrinjencev pisal Tone Ferenc: Velika izdaja pri Trstu in na južnem Primorskem v začetku leta 1943. V: Borec, 31, 1979, št. 1 in 2.

⁶ Arhiv Republike Slovenije (dalje AS) 1829, Zbirka gradiva kraljevih kvestur Gorica in Trst, šk. 1023a.

⁷ APMK, izjave aretirancev: Branko Lukač (Orehek), Marija Lukač (Orehek) in drugi.

⁸ Iz knjige Aula IV : procesi proti Slovencem in Hrvatom ter drugim antifašistom iz Julijske krajine pred fašističnim posebnim tribunalom 1927-1943 (brez procesov pred italijanskimi vojaškimi sodišči). Trst 1970 (dalje Iz knjige Aula IV). Original nosi naslov Aula IV in ga je decembra 1961 izdala organizacija ANPPA - Associazione nazionale perseguitati politici italiani antifascisti (Društvo

vojno na 10 procesih sodilo 61 osebam iz nekdanjega brkinskega okrožja, od teh trem v odsotnosti. Na smrt je bilo obsojenih 11 oseb (2 v odsotnosti), oproščenih pa 5. Dva procesa sta bila namenjena dejanjem pred začetkom vojne.⁹ Sojenja so bila tudi pred rednimi sodišči in vojaškim vojnim sodiščem v Trstu, vendar sem zasledila le nekaj podatkov, tako v literaturi kot v pričevanjih.¹⁰ Najbolj odmeven, tudi v Evropi, je bil drugi tržaški proces. Po 11 letih je Posebno sodišče ponovno zasedalo v Trstu in sicer od 2. do 14. decembra 1941. Na procesu so bile izrečene težke sodbe: 9 oseb je bilo obsojenih na smrt (od teh so 4 pomilostili na 30 let zapora, 5 pa so ustrelili naslednjega dne na Opčinah), ostali so bili obsojeni skupno na 976 let in pol zaporne kazni.¹¹ Iz brkinskega okrožja je bilo obsojenih 9 oseb: 1 na smrt (Viktor Bobek iz Trnovega-Ilirske Bistrice), 7 na 30 let (Albin Dujc in Albin Škrj s Škofelj, Vladimir Dujmovič iz Rodika, Ivan Gašperšič iz Famelj, Ludvik Požrl iz Gorič, Jože Ujčič iz Ilirske Bistrice in Janko Vatovec z Zavrhka) in 1 na 8 let (Marija Urbančič iz Trnovega-Ilirska Bistrica). Od teh so bili 3 pripadniki organizacije TIGR, 6 pa komunistične stranke.

Smrtne žrtve so padle še na dveh procesih. 25. junija 1942 so v Rimu obsodili pripadnike Prve primorske partizanske čete, ki so jih zajeli v bitki na Nanosu 18. aprila, nekaterim pa so sodili kar v odsotnosti. Takrat je bilo z obravnavanega teritorija obsojenih na smrt pet oseb, tri od teh so nato ustrelili v trdnjavi Forte Bravetta pri Rimu (Ivan Čekada iz Male Bukovice, Viljem Dolgan s Topolca, Leopold Frank s Kilovč), dva pa sta bila obsojena v odsotnosti (brata Franc in Karlo Maslo). 23. oktobra 1942 je sodilo še 13 osebam z Bistriškega (aretirani zaradi vohunstva decembra 1941) in jih 5 obsodilo na smrt (Anton Gržina, Josip Rojc in Josip Žefrin iz Vrbiče, Vincenc Hrvatin iz Trpčan in Franc Vičič z Velike Bukovice), ki so jih naslednji dan ustrelili v trdnjavi Forte Bravetta pri Rimu. Na sojenje pa je čakalo še veliko obtoženih podpornikov NOG, ki do zloma fašizma niso prišli na vrsto, PS pa si je pomagalo tako, da jih je predajalo vojaškemu sodišču 23. armadnega zbora v Trstu.

Posebna kategorija obsojenih so bili pripadniki redne kraljeve vojske, ki so jim sodili pred vojaškim sodiščem iz političnih razlogov. Z vstopom Italije v vojno je Mussolini s posebnim dekretom ustanovil vojaško sodišče za Sicilijo in Sardinijo ter oba otoka proglasil za vojno cono. Tu je bilo največ posebnih bataljonov, kjer je zaradi slabih razmer v vojski prihajalo do protestov, ti pa so se večkrat zaključili z obsodbami pred vojaškim sodiščem. Znan je primer Vladimirja Čeparja z Barke, ki je bil obsojen aprila 1942 na več let zapora. Obe vojaški sodišči sta delovali še po kapitulaciji Italije, na Sardiniji do jeseni 1944. Tako je bil npr. 7. januarja 1944 obsojen Anton Prelec z Barke na 4 leta zapora.¹²

italijanskih antifašističnih političnih preganjancev). V uvodu so avtorji originalne knjige opozorili, da so lahko pregledali samo tisti del arhiva Posebnega sodišča, ki ga hrani vrhovno vojaško sodišče.

⁹ Analizo procesov je izdelal Lavo Čermelj po izidu knjige Aula IV in jo objavil v članku "Aula IV oziroma vsi procesi pred fašističnim Posebnim sodiščem", ki je izhajal v Primorskem dnevniku v nadaljevanjih: 30. 3., 7., 18. in 20. 4. 1962.

¹⁰ Tudi v publikaciji Antifascisti nel Casellario politico centrale, ki jih je izdajala ANNPIA v 19 zvezkih od 1988 do 1995, so pomanjkljivi sezname interniranih, konfiniranih in obsojenih, ker manjka gradivo iz Osrednjega Državnega arhiva v Rimu. V objavljenih seznamih so zapisani le trije (Anton Benigar iz Ilirske Bistrice, Stanislav Ludvik z Rjavč in Ivan Mršnik iz Poljan).

¹¹ O tem procesu je bilo že veliko raziskanega in napisanega, zato ga ne prikazujem podrobneje. Lavo Čermelj: Ob tržaškem procesu 1941. Ljubljana 1962, Vid Vremec: Pinko Tomažič in drugi tržaški proces leta 1941. Koper-Trst 1988.

¹² Iz knjige Aula IV, str. 12 (predgovor Srečka Vilharja).

III.

Zapori, ki so imeli preiskovalno vlogo in so bili zato aretirani tam zaprti le prehodno za krajši ali daljši čas, so bili v mestih Reka, Koper, Trst (za moške največ Coroneo, za ženske največ Jezuiti) in Udine. Tu so jih zasliševali, mučili, tudi do smrti. Obsojeni na PS pa so kazni prestajali v zaporih po Italiji, ločenih za moške in ženske. Moški največ v krajih Fossano, Civitavecchia, Castelfranco Emilia, Forlì, Rim; ženske pa v Perugii, Modeni, Benetkah, Ravenni, Bellunu, Vidmu, Firencah, Rimu, pa še kje.

Po kapitulaciji Italije se je ženski del vrnil domov (največ septembra, prihajale pa so vse do konca leta 1943), medtem ko je moškemu to le delno uspelo. V večini primerov so ostali v zaporih, ki so jih takoj prevzeli Nemci, domov pa so jih spuščali tja do sredine leta 1944 po posredovanju svojcev ali Rdečega križa. Nekaj so jih odpeljali v delovna taborišča v Nemčijo, kjer so v večini dočakali konec vojne.

Konfinacija

Konfinacija, t.j. kazenska omejitev gibanja politično sumljivih oseb na določen kraj, je bila bolj značilna za obdobje med obema vojnama. Množično je bila uporabljena še v letih 1940 in 1941, nato pa do kapitulacije Italije v manjši meri. Moške so v vojnem obdobju pošiljali na otoke Ventotene, Tremiti in Ustica ter v kraje Gasperina, Istonio, Ivreia in Caprino Veronese, ženske pa na otok Ventotene ter v kraj S. Demetrio nei Vestini, pa še kam.¹³

Internacija

Internacija je v času vojne v vseh državnih zakonodajah nekaj običajnega in je namenjena državljanom sovražnih držav. V fašistični Italiji in nacistični Nemčiji pa je bila namenjena še lastnim državljanom, ki so nasprotovali režimu (politični interniranci), služila je zastrahovalnim namenom (nepolitični interniranci) in genocidu.

Internacija je bila najprej pod kompetenco notranjega ministrstva, z zasedbo in priključitvijo novih pokrajin pa so ukrepi za internacijo prehajali vedno bolj pod kompetenco vojaške okupacijske oblasti. Pred vstopom v vojno so v Italiji predvideli internacijska taborišča za 14.400 internirancev, zanje pa bi uporabili že obstoječa taborišča in nova, ki naj bi jih še zgradili. Pa se je kmalu izkazalo, da so se ušтели: treba je bilo pripraviti še taborišča za Jude, po zasedbi tujih držav pa še za pripadnike partizanskega gibanja in njihove družine. Temu primerne so bile tudi razmere, v katerih so živeli interniranci: taborišča so bila premajhna, v nezdravem okolju (malarični kraji), s stopnjevanjem vojne pa je bilo vedno večje pomanjkanje hrane.

Internacijo bi morale predlagati prefektore, o njej pa odločiti notranje ministrstvo, vendar so predlogi prihajali tudi od drugod (politična policija, generalni inšpektorat, razni inšpektorati), na internacijo pa so obsojali PS, redna in vojaška sodišča, pretorji ter komisije za konfinacijo in svarila.

¹³ Podatki o krajih so povzeti iz seznamov oseb, navedenih v publikaciji *Antifascisti nel Casellario politico centrale*, in iz pisnih pričevanj.

Med interniranci je bilo več kategorij: 1. *politični interniranci* - že med obema vojnama v kartotekah na kvesturah zavedene politično sumljive osebe, ki so se jim pridružili pripadniki odporniškega gibanja in nekdanji konfiniranci (po izteku konfinacije, so jih kar obdržali v internaciji). 2. *nepolitični interniranci* - družinski člani pripadnikov partizanskega gibanja in prebivalci celotnih vasi, ki so jih internirali kot povračilni ukrep za partizanske akcije. 3. *konfiniranci* - nepolitični interniranci, ki so jih pred postavitvijo internacijskih taborišč za internirance iz Julijske krajine razporedili po različnih krajih severne Italije, bili so pod policijskim nadzorom in omejeni v gibanju.

Razlogi za internacijo so bili različni: pripadnost komunistični organizaciji, izvajanje antifašistične dejavnosti, prevratniške dejavnosti, pripadnost upornikom, podpiranje upornikov, kaznovanje družinskih članov zaradi odhoda v partizane, poslušanje tujih radijskih postaj, govorjenje proti režimu, žaljenje oblastnikov, ustrahovanje celotnega prebivalstva, da ne bi podpirali upornikov.¹⁴

Najhujši ukrep, ki so ga fašisti pripravili proti civilnemu prebivalstvu, je bila odstranitev vseh odraslih moških ali celo vsega prebivalstva s širših območij (moških, sposobnih za vojsko od 42. do 55. in nesposobnih do 19. leta starosti; družine partizanov in njihovih pomagačev). Posledica večjega odhoda Primorcev v partizane januarja in februarja 1943 je bil tudi načrt o množičnem interniranju civilnega prebivalstva, s katerim pa so se ukvarjali in ga tudi izvajali že prej.¹⁵

V brkinskem okrožju so izvedli prvo množično interniranje 4. in 5. junija 1942 za večino prebivalcev iz vasi Dolnja in Gornja Bitnja, Kilovče, Mereče, Podstenje, Podstenjšek in Ratečevo Brdo, potem ko so jim fašisti kot povračilno akcijo za partizanski napad na karabinjerje v Merečah požgali domove. Iz Ilirske Bistrice so jih najprej odpeljali v Matulje, kjer so bili 2 tedna zaprti v šoli, nato pa v Milano, kjer so jih razporedili po raznih krajih v severni Italiji.

Naslednji dve bolj množični interniranji sta bili izvedeni v začetku marca 1943 zaradi odhoda večje skupine mladeničev in mož v partizane (v vaseh Brezovo Brdo, Gabrk, Huje, Ostrovica, Podgrad pri Vremah, Rjavče, Tatre, Vareje), in pa 13. marca po spopadu italijanske vojske z Brkinsko četo, ko so pobrali vse moške (Kozjane, Pregarje, Huje).

Skrb za pošiljanje internirancev iz Julijske krajine v taborišča je prevzel Generalni inšpektorat javne varnosti, ki ga je vodil Giuseppe Gueli. V letih 1940-41 so internirali politično sumljive v predvojne konfinacijske kraje (Pisticci, Tremiti, Monteforte Irpino), v letu 1942 pa so internirance pošiljali v različna mesta oziroma kraje, kjer so živeli v hotelih, šolah in zasebnih hišah, se preživljali z živilskimi nakaznicami, nekaterim je celo uspelo poiskati še kakšno delo. Vsako jutro in zvečer so se morali javljati na karabinjerski postaji, pa še vmes so jih nadzorovali. Prebivalci so jih različno sprejeli, vendar je bilo to življenje mnogo boljše, kot tisto kasneje v taboriščih. Nekateri so tam ostali do konca internacije, nekaj od njih se je tudi vrnilo domov še pred kapitulacijo Italije na prošnjo sorodnika, ki jim je nato tudi nudil prebivališče. Druge internirance pa so februarja 1943 preselili v dve taborišči, ki so ju leta 1943 namenili za internirance iz Julijske krajine: za moške je bilo to v kraju Cairo Montenotte v pokrajini Savona (50 km zahodno od Genove), za ženske in otroke pa v kraju Frascette di Alatri v pokrajini Frosinone (80 km

¹⁴ Pericolosi nelle contingenze belliche.

¹⁵ Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo, str. 286.

jugovzhodno od Rima). To sta bili edini taborišči, ki ju je ustanovilo notranje ministrstvo, v njegovem imenu pa ju je upravljal Inšpektorat za vojne službe.

Medtem ko se je po kapitulaciji Italije uspelo internirancem iz taborišča v Fraschettah vrniti domov, je bilo drugače z interniranci v Cairu Montenotte. To je bilo eno redkih taborišč, kjer jim ni uspelo pobegniti. Dan po kapitulaciji Italije so taborišče prevzeli Nemci in večino jetnikov odpeljali 12. oktobra 1943 v Mauthausen na Gornjem Avstrijskem, v podružnico Gusen. Tu jih je nekaj umrlo, preostale pa so decembra 1943 in januarja 1944 poslali domov. Tako je 24. januarja 1944 odpeljal zadnji transport v Trst - med temi so nekateri umrli po poti, nekateri pa v Trstu, večina pa jih je prišla domov v zdravstveno zelo slabem stanju.¹⁶

Poboji, požigi, ropanje

Fašisti so pri zatiranju odporiškega gibanja udejanjali besede, ki jih je izrekel Mussolini na zborovanju v Gorici 31. julija 1942: "Domače prebivalstvo je prijazno banditom in jim daje vso potuho... Strupeni sad je treba pokončati z ognjem in mečem... Storili bomo, kot je to storil Julij Cezar z nepokorno Galijo: požgal je uporne vasi, poklal je moške, ženske, starce in otroke pa odpeljal v sužnost daleč od doma."¹⁷

Prva hiša je gorela na Ostrožnem Brdu 5. aprila 1942. To je bila Maslova hiša (Bečanovi), iz katere je bil doma takratni vodja partizanske skupine Karlo Maslo. Konec marca so partizani ubili davčnega izterjevalca, zato so Italijani 3. aprila aretirali Maslovega očeta. Maslo je naslednji dan s še nekaj tovariši napadel karabinerje pri Ambrožičevem mlinu pod Ostrožnim Brdom in 2 ubil. Fašisti iz Neverk so tako 5. aprila v povračilni akciji požgali Maslovo hišo, čez 2 dni pa odpeljali še njegovo mater ter ustrelili 2 domačina. 7. aprila so požgali tudi 3 hiše na Suhorju.¹⁸

Posledica izdaje Stanka "Štajerca" je bil poboj 20. maja 1942 treh Suhorcev na Ostrožnem Brdu in požig 2 hiš na Suhorju.¹⁹

Najhujši zločini so se dogajali v dneh 4. in 5. junija 1942, ko so fašisti izvedli hudo povračilno akcijo za partizanski napad na karabinerje v vasi Mereče ob železniški progi Pivka-Ilirska Bistrica, v kateri so bili ubiti 3 karabinerji. Takrat so pod vasjo Kilovče v Jerandovi ogradi ubili kot talce 26 moških²⁰, ki so jih 18. maja zaprli v vojašnico v Neverkah, 3 pa so ustrelili v Dolnji Bitnji (2 domačina in enega prodajalca krompirja od drugod). Naslednji dan so v Ilirski Bistrici obesili Čeligoja iz Topolca in Pecmana iz Smrij (pobrali so ju na travniku), v Mali Bukovici pa brata Grk in natararja Sljadova, zaposlenega v Ilirski Bistrici (vse tri so aretirali 19.

¹⁶ Bili so uporni: zaprti, izgnani, ubiti, na suženjskem delu, v koncentracijskih taboriščih. Ljubljana: Koordinacijski odbor žrtev nacističnega nasilja pri GO ZZB NOB Slovenije, 2002 (dalje Bili so uporni), str. 86.

¹⁷ Bili so uporni, str. 45.

¹⁸ Podrobno je ta dogodek opisal Maks Zadnik v obsežnem članku Fašistično pobijanje in požiganje v Brkinih že v aprilu 1942 (Iz dnevnika prof. Diega de Henriqueza), ki je izhajal v Primorskem dnevniku v 7 nadaljevanjih od 10. 9. do 18. 9. 1981.

¹⁹ Podrobno je dogodek opisan v članku Maks Zadnik: Začetki NOB na Suhorju in prve žrtve fašističnega terorja. V: Primorski dnevnik, 29. 8.-5. 9. 1981.

²⁰ Na spomeniku v Jerandovi ogradi pod Kilovčami je napisanih 28 imen, ker sta dodana še ubita brata Avsec v Dolnji Bitnji.

maja, jih odpeljali v reške zapore, junija vrnilo v Ilirsko Bistrico in nato obesili pred Lovričevim hlevom).²¹ 4. junija so požgali večino hiš v vaseh Dolnja in Gornja Bitnja, Kilovče, Mereče, Podstenje, Podstenjšek in Ratečevo Brdo, naslednji dan še 3 hiše v Šmagorju (zaselek, ki spada k Ostrožnemu Brdu), večino ljudi pa izselili.²²

Do kapitulacije so Italijani pobili še nekaj civilistov in požgali nekaj hiš. Tako je v sedmih prej omenjenih vaseh zgorela večina hiš, ponekod vse, v treh vaseh do 10 hiš (Kozjane, Ostrožno Brdo s Šmagorjem, Suhorje), po 1 ali 2 hiši pa v petih vaseh (Čelje, Gornje Vreme, Jasen, Podgrad pri Vremah, Prem).

Preiskave in aretacije, ki so jih opravljali fašisti, je redno spremljalo tudi ropanje premoženja.

Prisilna mobilizacija in posebni bataljoni

Italijani so kot protiukrep množičnemu odhajanju Primorcev v NOV decembra 1942 in januarja 1943 uvedli prisilno mobilizacijo, to je vpoklic v vojsko mladoletnih fantov letnikov 1924, 1925 in 1926. Generalni štab je v začetku februarja 1943 odobril predčasno mobilizacijo letnikov 1924-1926, poveljnik 23. armadnega zbora v Trstu pa je ukazal vpoklicati mladoletne slovenske mladeniče v nekaterih vaseh že konec februarja (Artviže, Ostrovica, Tatre, Brezovo Brdo, Rjavče). 3. marca 1943 so izvedli prisilno mobilizacijo v občinah tržaške pokrajine (Divača, Vremski Britof), 8. marca pa v občinah reške pokrajine (Materija, Podgrad, Prem, Ilirska Bistrica, Jablanica, Jelšane) in v občinah puljske pokrajine (Hrpelje-Kozina).²³

Mladeniče so prišli iskat karabinjerji ponavadi zgodaj zjutraj, obkolili vas, jih naložili na kamion in odpeljali v Trst, kjer so jih razporedili v posebne bataljone, največ v Aquilo v južni Italiji.

25. julija 1943 so mobilizirali še prek 60 moških iz vasi Dolenje, Jelšane, Novokračine, Veliko Brdo, Lipa in Rupa ter jih vključili v posebne bataljone v južni Italiji.²⁴

Oktober 1943 - maj 1945

To je obdobje novega okupatorja - nemške vojske, ki je imel še precej pomočnikov - na eni strani ostanke italijanskih formacij (karabinjerji, finančni stražniki in člani nove fašistične stranke - republikanci in njihove vojaške enote - X^a MAS), na drugi strani pa kvizlinške enote: slovenske (primorski domobranci - Slovenski narodni varnostni zbor) ter srbske (četniki - Četniški odred in nedičevci - Srbski prostovoljni korpus). Ker je bila Primorska z Istro za Nemce strateško zelo pomembno območje, so takoj začeli izvajati ukrepe za utrditev nadzora nad prometnimi potmi. Prvi ukrep je bila ofenziva v začetku oktobra 1943, s katero naj bi uničili partizanske enote. Naslednji je bila gradnja obrambne linije od Trsta proti Reki in Pulju. Ves čas pa so izvajali akcije proti partizanskim enotam (občasne ofenzive in

²¹ Pokrajinski arhiv Koper (dalje PAK), fond OLO Ilirska Bistrica, Prijave vojne škode, t.e. 3.

²² Podrobneje so dogodki opisani v Maks Zadnik: Istrski odred. Nova Gorica 1965 (dalje Zadnik: Istrski odred), str. 37-39.

²³ Ferenc, Primorska pred vseljudsko vstajo, str. 208.

²⁴ APMK, fond Izjave, spomini - občina Ilirska Bistrica, pisna izjava Milke Udovič iz Jelšan iz leta 1957.

redne kontrole po vaseh). V pričakovanju zavezniškega izkrcanja je nemško poveljstvo Jadranske operativne cone dobilo ukaz, da do skrajnih možnosti brani Primorsko. Zato je vojaški poveljnik Jadranske operativne cone Ludvig Kübler s korpusnim poveljem št. 9 z dne 24. februarja 1944 ukazal: "... teror proti terorju, oko za oko, zob za zob...".²⁵ Vrhovni poveljnik nemške armadne skupine v Italiji Albert Kesselring je 17. maja 1944 pooblastil podrejene poveljnike, da zaradi partizanskih akcij izvajajo represalije nad civilnim prebivalstvom. Višji vodja SS Odilo Globocnik je v načrt uničevanja osvobodilnega gibanja vključil poleg nemške policije tudi vse italijanske formacije in slovenske domobrance. K tem represivnim elementom je treba prišteti še italijanski Posebni inšpektorat javne varnosti z Giuseppom Guelijem in Gaetanom Colottijem na čelu (ustanovljen aprila 1942 kot Generalni inšpektorat), ki so si ga ljudje zapomnili zaradi krutosti in mučenja pri zasliševanjih.²⁶

Tako je prihajalo do masovnih požigov tudi celih vasi in poboja civilnega prebivalstva (največ moških in starejših ljudi), veliko jih je prestajalo muke nemških taborišč, še več pa so jih odpeljali na prisilno delo, največ mladino. V vsem tem nečloveškem nasilju pa so se našli tudi posamezni sovražni vojaki, ki so rešili nekatere domačine, npr. pred odgonom v internacijo. Marsikdaj pa so ljudje ostali živi ali hiše cele zaradi posredovanja duhovnikov ali posameznikov, ki so znali nemško in so se pred Nemci iznajdljivo izgovorili in jih prepričali, da vaščani niso krivi.

Požigi, poboji, ropanja

Za zadnje vojno obdobje je značilna krutost nemškega okupatorja tako nad partizani kot nad civilnim prebivalstvom. Nad slednjim se je znašal zaradi spopadov nemške vojske s partizanskimi enotami, ki so se nahajale v vasi, zaradi izvedenih partizanskih akcij, hiše pa so gorele tudi zaradi obstreljevanja vasi. Gorelo je v tretjini brkinskih vasi, od teh dvakrat v vaseh Artviže, Fabci, Klanec, Kozjane, Ocizla, Pregarje in Tatre. Večino hiš so požgali v 17 vaseh (Artviže, Beka, Brezovo Brdo, Fabci, Gabrk, Huje, Kozjane, Kuteževo, Ocizla, Podbeže, Podgraje, Pregarje, Prelože, Sušak, Tatre, Tominje, Zajelšje), do 15 hiš²⁷ v 2 vaseh (Dolnje Vreme, Starod), do 10 hiš v 2 vaseh (Barka, Vremski Britof), do 5 hiš v 20 vaseh (Golac, Hrpelje, Jelšane, Klanec, Mala Bukovica, Markovščina, Materija, Misliče, Novokračine, Orehek, Ostrovica, Ostrožno Brdo, Petrinje, Poljane, Rjavče, Rodik, Skadanščina, Soze, Suhorje, Zabiče). Na Bistriškem je bilo še v zaključnih bojih maja 1945 porušeni kar nekaj hiš: več kot 20 jih je bilo uničenih v Smrjah, do 15 v Dolnjem Zemonu in Harijah, do 5 pa v 8 krajih (Brce, Dobropolje, Ilirska Bistrica-Trnovo, Koseze, Prem, Veliko Brdo, Zabiče, Zarečje).

Uničene hiše in žrtve so bile tudi v dveh zavezniških bombardiranjih: 19. septembra 1944 v Novokračinah (5 uničenih hiš in 7 mrtvih) in 16. oktobra 1944 v Ilirski Bistrici (3 porušene hiše in 15 mrtvih).

²⁵ Enzo Collotti: "Occhio per occhio, dente per dente!". Un ordine di repressione tedesco nel Litorale Adriatico. V: Il movimento di Liberazione in Italia, št. 86, januar-marec 1967, zvezek 1, str. 27-44.

²⁶ Zadnik, Istrski odred, str. 303-304.

²⁷ V različnih virih so navedene tudi različne številke, saj se ločuje stanovanjsko in gospodarsko poslopje. Moje številke so zbrane na terenu in pomenijo število lastnikov hiš, hiše pa so delno ali v celoti porušene. Največkrat je zgorelo gospodarsko poslopje.

Poleg partizanskih so sredi septembra 1943 padle tudi prve civilne žrtve, ko je prihajalo do spopadov na cesti Kozina-Podgrad. To so bili oboroženi domačini, aktivisti, vključeni v narodno zaščito. Takrat je bila z obstreljevanjem porušena tudi prva hiša (v Materiji). Iz zastrahovalnih razlogov po spopadih s partizani so bile prve hiše po vaseh uničene v nemški oktobrski ofenzivi 1943: 1. oktobra v vasi *Klanec* (v obstreljevanju so bile porušene 4 hiše, med temi farovž in cerkev, 1 pa je bila požgana); 2. oktobra v *Ocizli* (zgorele so 4 hiše), *Sozah* (požgali so Možinov mlin v Klivniku, gospodarja pa ubili) in *Petrinjah* (zgorele 3 hiše); 3. oktobra na *Barki* (v obstreljevanju je bilo uničenih 6 hiš); v bojih Šerčerjeve brigade v Brkinih 7. oktobra na *Artvižah* (požgali so večji del vasi in ubili 1 vaščana) in *Kozjanah* (požganih 8 hiš).²⁸ Zaradi spopadov partizanske in nemške vojske je bilo prizadetih še nekaj vasi: v spopadu s Šerčerjevo brigado - *Tatre* 14. novembra 1943 (padli so 4 domačini, pogorelo pa 14 hiš);²⁹ v spopadu s partizani 2. hrvaške istrske brigade "Vladimir Gortan" - *Fabci* 29. novembra 1943 (padlo je 6 partizanov in 1 domačin, delno požganih je bilo 6 hiš); v spopadu z enotami 4. bataljona 9. brigade 14. septembra 1944 - *Kozjane* (požganih 15 hiš) in *Tatre* (pogorelo 41 hiš).³⁰ Zaradi zadrževanja partizanskih enot v vasi so nastradale naslednje vasi: *Brezovo Brdo* 4. januarja 1944, ko so Nemci zaradi akcije pripadnikov VOS, v kateri so pokončili nemškega oficirja, ubili 4 vosovce skupaj z okrožnim načelnikom in požgali delno ali v celoti 22 hiš; na pustni torek 21. februarja 1944 - *Ostrovica* (požgali 1 hišo, gospodarja pa ubili) in *Misliče* (požgali šolo), *Vremski Britof* (požgali so 6 hiš); *Prelože* 12. aprila 1944, ko so Nemci napadli štab Istrskega odreda, ki se je že dlje časa zadrževal v vasi (ubili 1 partizana in 1 domačina ter požgali delno ali v celoti 23 hiš). Maščevalne akcije zaradi partizanskih napadov na vozila ali miniranja prometnih poti so se zgodile v vaseh: *Starod* 29. marca 1944 (zgorelo je 13 hiš); 26. maja 1944 *Beka* (požganih 23 hiš) in *Ocizla* (požganih 16 hiš); *Kozina-Hrpelje-Rodik-Artviže* 20. in 21. julija 1944 zaradi napada na tovorni vlak, ko so požgali 2 hiši in ubili 9 oseb.³¹

Najbolj kruti in množični poboji ter požigi so se zgodili maja 1944. Povezani so bili z akcijami 2. hrvaške istrske brigade "V. Gortan", ki se je pred Nemci umaknila iz Čičarije najprej v Podgoro in nato v Brkine, tu pa izvajala še naprej napade na cestah in železnici. Uvod je bil konec aprila, ko je nemška vojska zagrešila najhujši zločin v teh krajih - požig vasi Lipa na hrvaški strani blizu Jelšan skupaj z njenimi prebivalci (zgorelo je 263 ljudi). Takrat so gorele še druge vasi v hrvaški Čičariji. Na slovenski strani se je nadaljevalo 5. in 6. maja s požigi vasi *Fabci* (požgani so bili še preostanki 6 hiš), *Sušak* (zgorelo je 28 hiš, 1 oseba je bila ubita), *Podgraje* (požganih je bilo 70 hiš) in *Kuteževo* (55 hiš). Ljudje so pred nemško vojsko bežali v druge vasi (Zabiče in Jablanica), od tam pa so Nemci v glavnem mladino poslali v internacijo. Višek nemške krutosti pa so doživele 18. maja brkinske vasi *Podbeže* (požganih je bilo 29 hiš, ustreljenih in zažganih 24 moških), *Tominje* (38 hiš so požgali, postrelili in vrgli v ogenj 33 vaščanov, 1 pa ubili s krampom), *Zajelšje*

²⁸ Podrobneje so dogodki opisani v Zadnik, Istrski odred, str. 70. Vojno nasilje v Brkinih je obdelal v svoji magistrski nalogi tudi Branko Dekleva: Brkini med drugo svetovno vojno s poudarkom na vojnih zločinih : razvoj občin in medvojno nasilje na območju Brkinov. Magistrsko delo, Filozofska fakulteta Univeze v Ljubljani, 2003.

²⁹ Zadnik, Istrski odred, str. 97.

³⁰ Zadnik, Istrski odred, str. 480-485.

³¹ Zadnik, Istrski odred, str. 394-396.

(požgali so 15 hiš od 16 in pobili 7 oseb), *Pregarje* (požgali so 102 hiši in ubili 2 starejša vaščana), *Huje* (požganih 25 hiš) in *Gabrak* (požganih je bilo 12 hiš od 14 in ubiti 3 vaščani).³²

Vse te požige je spremljalo uničenje celotnega premoženja (zgorela je tudi živina, hrana in vse drugo, kar niso odpeljali vojaki), višek pa je bila prepoved bivanja v vasi za čas do treh mesecev. Ljudje so si pomagali na različne načine — poleti so ponekod živeli v šotorih v gozdu, drugi pa so si poiskali bivališča največ pri sorodnikih v drugih vaseh ali se naselili v opuščenih vojašnicah - Zabiče, pa tudi v gradu - Jablanica, ali praznih hišah, šolah. Domov so hodili le obdelovat polja, pa še za to so morali prej pridobiti dovoljenje nemške vojske. Nekateri so se kasneje vrnili na domove, jih za silo popravili in tako dočakali konec vojne, drugi pa so svobodo dočakali razseljeni kot pogorelci.

Ropanje domačih živali, pridelkov, obleke in denarja je bilo bolj povezano s stalnimi kontrolami vasi in ne toliko z nemško vojsko kot s fašističnimi in kvizlinškimi enotami. Nemci so ponavadi blago plačali ali dajali nekakšna potrdila, ropanje je bilo bolj kaznovalnega značaja. Navadno so naročili, da jim morajo na vasi zbrati določeno količino hrane in jo prinesiti na štab, tudi večkrat. Bili so celo primeri, ko so branili prebivalce pred ropanjem fašistov. Le proti koncu vojne so zaradi pomanjkanja tudi posamezni nemški vojaki ali skupine iskali hrano po vaseh. Drugače je bilo s slovenskimi in predvsem srbskimi okupatorjevimi pomagači, ki niso imeli urejenega prehranjevanja in so si pomagali z roparskimi pohodi po vaseh, še posebno v zadnjih mesecih vojne. Po ropanju pa so najbolj ostale v spominu ljudi neofašistične skupine, ki so to delo opravljale v skupnih akcijah z nemško vojsko ali pa so prihajale same iz zastraševalnih in roparskih razlogov. Izropane domove pa so našli tudi prebivalci vasi, ki so se v zaključnih bojih na Bistriškem umaknili iz svojih domov.

Aretacije, zapori

Posamezne aretacije so se dogajale v celotnem obdobju nemške okupacije z začetkom v ofenzivi 2. oktobra 1943, najbolj množične pa sta nemška vojska in policija izvedli od februarja do septembra 1944, ko je bilo delovanje organizacij NOG in partizanskih enot najbolj močno in najbolj razširjeno. Kasneje so bile aretacije bolj posamezne, mnoge aktiviste pa so zajeli okupatorjevi sodelavci, predvsem nedičevci in četniki, ki so živeli po bistriških vaseh in v krajih ob železniški progi, jo čuvali ter hodili na roparske pohode v bistriške in tudi brkinske vasi. Zajete civiliste so nato največkrat predali Nemcem.

Zapori so bili v tem obdobju le prehodnega značaja. V njih so najprej zasliševali aretirane, največkrat z mučenjem, in nato odločili o njihovi nadaljnji usodi. Najbolj "nedolžne" so vključili v domobranske enote v Ilirski Bistrici in Trstu ali pa so jih odpeljali na prisilno delo v Lovran v vzhodno Istro; "krive" so odpeljali v Trst, kjer so v Coroneu ali Rižarni čakali nadaljnje odločitve, ki je bila največkrat odhod v nemško taborišče ali na prisilno delo v Avstrijo; nekajkrat pa se je zgodilo, da so pobili aktiviste ali partizane kar takoj v zaporu. Največ primerov je bilo v Ilirski Bistrici, kjer so pobijali na prostoru za vojašnico; nekaj so jih pokončali še v Pod-

³² Zadnik, Istrski odred, str. 305-311, isti, Brkini so umirali v plamenih. V: Borec, 26, 1974, št. 6-7.

gradu in v Podgorju. Tudi v Rižarni je 11 oseb končalo svoja življenja,³³ kakšen pa tudi v tržaškem zaporu.

Aretacije so se izvajale največkrat kot povračilne akcije zaradi partizanskih napadov - ali kot samostojne ali skupaj s požigi. Večkrat pa so tudi iskali osebe po seznamu, ki so ga imeli s seboj - imena so dobivali v zajeti partizanski pošti ali pa z izdajo posameznih domačinov; še najmanj pa so jih izsilili z mučenjem v zaporu.

Internacija

Pojem internacija v času nemške zasedbe zajema več kategorij: 1. civilne osebe, ki so jih zajeli na domačem terenu in jih poslali v koncentracijska taborišča; 2. zajeti pripadniki partizanskih enot, ki so jih poslali v taborišča; 3. pripadniki italijanske vojske, ki so jih Nemci zajeli in poslali v taborišča ali na prisilno delo; 4. interniranci in zaporniki v italijanskih taboriščih in zaporih, ki so jih Nemci preselili v nemška delovna in koncentracijska taborišča; 5. civilne osebe, ki so jih Nemci pošiljali na prisilno delo, največ v Avstrijo.

1. Večje skupinske aretacije, ko so zajete civiliste odpeljali v internacijo, so bile izvedene v obdobju od začetka februarja do konca julija 1944. Vezane so bile predvsem na povračilne akcije za partizanske napade, povezane pa so bile tudi z izdajami, ker so ljudi iskali tudi s sezname v rokah. Ponavadi so mlajše osebe poslali na prisilno delo v Avstrijo in Nemčijo, ostale pa v koncentracijska taborišča. Veliko ljudi je v taboriščih umrlo, preživeli pa so se vračali organizirano in neorganizirano, z vlaki in tudi peš, vse tja do konca leta 1945, shirani in bolni, zato jih je nekaj kmalu umrlo zaradi posledic prestopnega gorja.

Prvo in največjo skupinsko aretacijo so izvedli 9. februarja v vaseh Podgrad, Hrušica, Obrov, Javorje, Gradišče, Markovščina in Bač, ko so aretirali skupaj več kot 150 oseb, jih kasneje nekaj izpustili domov, večino pa odpeljali največ na prisilno delo na avstrijsko Koroško. Druga večja skupinska aretacija pa se je zgodila v času požiga vasi v rajonih Katarina in Podgora 5. in 6. maja. Takrat so odpeljali v internacijo okrog 133 oseb iz vasi Dolnji Zemon (18), Fabci (4), Jablanica (8), Kuteževo (22), Podgraje (18), Sušak (5), Trpčane 22) in Zabiče (36). Večje aretacije in posledično internacija so se vršile še v naslednjih vaseh: 21. februarja v Zavrhu 6 oseb, 23. februarja na Artvižah 7 oseb in v Podgradu pri Vremah 7 oseb, 29. februarja v Prešnici 56 oseb in v Petrinjah 8, v začetku marca v Zabičah 29 oseb, 11. marca v Škocjanu in Matavunu 4 osebe, 17. marca v Jelšanah 7 oseb, 29. marca v Starodu 9 oseb, 7. aprila v Vrbovem 12 oseb, 4. maja v Rodiku 11 oseb (8 domačih mladink in 3 partizanske učiteljice, ki so bile tam na sestanku), 25. julija v Čeljah 14 oseb.³⁴

2. Nemško internacijo so doživeli tudi partizani, ki so bili zajeti kot pripadniki enot 7. korpusa na Notranjskem in Dolenjskem ali pa prekomorskih enot. Partizane, ki so jih zajeli na Bistriškem in v Brkinih, pa so takoj pobili.

³³ Najbolj krut primer je uničenje 6 članov 7-članske družine Šlosar (Čupkini) iz Novokračin. Potem ko so Nemci zajeli v bunkerju aktivista Antona Šlosarja-Branka, so njega poslali v nemško taborišče, kjer je umrl, 5 članov njegove družine, starih od 88 do 14 let, pa so umorili v Rižarni.

³⁴ Podatki so povzeti po popisu vojne škode iz leta 1945 (AS II, 1818, PNOO, sk. 185 in 1827, KUZOP), po spominskem gradivu iz let 1957-1958 (APMK), ki sem jih nazadnje preverila še na terenu.

3. Kapitulacija Italije je zatekla domačine, ki so služili italijansko vojsko, na različnih frontah v južni Evropi, severni Afriki in v vojašnicah po Italiji (posebni in delovni bataljoni). Tiste v Albaniji in Grčiji so večji del nemški vojaki zajeli, mnoge pobili (nakrcali so jih na ladjo in z ladjo vred potopili), nekatere internirali, nekaj pa se jih je priključilo odporiškem gibanju v Albaniji, Grčiji in Makedoniji. Tudi v Italiji so zajeli precej vojakov, tako v vojašnicah kot na poti domov, in jih internirali v nemška taborišča ali poslali na prisilno delo. Večina se jih je vrnila domov, nekaj pa jih je v internaciji umrlo.

4. Tudi del zapornikov in internirancev, ki se jim po kapitulaciji Italije ni uspelo rešiti, so Nemci odpeljali v nemška taborišča - delovna in taborišča smrti. Več o tem je zapisano v pregledu o italijanski internaciji in zaporih.

5. Nemcem je doma primanjkovalo delovne sile, zato so pošiljali zlasti mladino na prisilno delo tako na kmetije kot v razne tovarne in rudnike na avstrijskem Koroškem in Štajerskem ter na Bavarskem, v Avstriji pa so tudi gradili utrdbeno linijo proti ruski armadi. Za delo v tovarni so tudi dobili plačilo, ki je v glavnem zadostovalo za hrano in stanovanje.³⁵ Redki interniranci so se vrnilo že med vojno (zaradi bolezni ali pobega), večina po koncu vojne, nekaj jih je umrlo v bombardiranju. Nekateri interniranci so v Avstriji pomagali tamkajšnjemu odporiškem gibanju (dajali so hrano, zbirali podatke), nekaj se jih je tudi vključilo v koroške partizanske enote in tam so tudi padli.

Prisilno delo

Nemški okupator pa je izvajal tudi prisilno mobilizacijo za različna dela doma in v bližnji okolici, kratkoročna in dlje trajajoča.

Najbolj množično in v največjem obsegu se je prisilno delo izvajalo od septembra 1944 pa do aprila 1945, ko so Nemci v pričakovanju izkrcanja zavezniške vojske v Istri utrjevali obrambno linijo od Trsta do Reke. Že spomladi 1944 je bilo nekaj primerov, ko so poslali aretirane moške na prisilno delo v Poreč, kjer so opravljali razna dela, nato v Lovran pri Opatiji. 1. septembra 1944 pa je visoki komisar Jadranskega primorja Friedrich Rainer izdal odlok o mobilizaciji civilnega prebivalstva za gradnjo utrd in drugih vojaških objektov ob obali, na Podgorskem krasu in v čičarijskih hribih vse tja do Opatije. Dela je vodila organizacija TODT - organizacija za vojaške gradbene naloge, ki je nosila ime po svojem ustanovitelju Fritzu Todtu. Glavni sedež je imela v Rižarni, na terenu pa v Podgorju, po posameznih vaseh so bile še delavnice in ambulante. Delovno silo so pridobivali na različne načine, vedno pa s prisilo: s pozivnicami (sezname za pozivnice je pripravila občina); z aretacijami, ko so aretirane kar odpeljali na delovišče, kjer so živeli v delovnih taboriščih; z grožnjami, da bodo zaprli družinske člane itd. Dokler so bili na delu, so jim odvzeli osebne izkaznice in jih deponirali na sedežu v Rižarni. Dela so opravljali vsi vaščani od 15. do 60. leta starosti, največ v Prešnici, Podgorju, Prapročah in naprej v Čičariji. Živeli so na tesnem v hišah po vaseh. Nekateri so se lahko prišli enkrat tedensko domov umiti in preobleč, mnogi so po nekaj tednih zbežali, čeprav so ostali tako brez osebne izkaznice. Obrambno linijo so gradili v glavnem prebivalci vasi v Matarskem podolju.

³⁵ Izjava Marije Ceglar iz Obrova, ki je delala v tovarni v Celovcu.

Prisilno pa so opravljali še druga dela, ko so jih Nemci kar mobilizirali skupinsko ali posamezno: spomladi 1945 so kopali jarke za vodovod v Markovščini, Slivju, med Podgradom in Hrušico; v Gradišču so delali pri utrjevanju postojanke na vasi; v Vremski dolini so čuvali železniško progo (ženske podnevi, moški ponoči); prevažati so morali orožje in material za Nemce; opravljali so razna dela v postojankah (kuhanje in čiščenje, razkladanje materiala), včasih za plačilo, včasih zastoj; po partizanskih in mladinskih akcijah so morali vračati stanje v prvotno obliko (moški so ponovno postavljali električne in telefonske drogeve, ženske so odstranjevale napise), pa še kaj drugega.³⁶

Mobilizacija

Ponekod je nemški okupator mobiliziral domače fante, vendar jih ni pošiljal v nemško vojsko, ampak v domobranske enote. Tako so npr. v Zarečico poslali poziv marca 1944. Nekateri fantje so se temu izognili z odhodom v partizansko enoto, nekateri so se skrivali, drugi pa so se vključili v domobransko vojsko v Ilirski Bistrici in v Sv. Ivanu pri Trstu. Domobrancem so Nemci priključili tudi moške, ki so jih aretirali na svojih pohodih po vaseh. Ti so imeli možnost izbire: ali k domobrancem ali v internacijo. Dostikrat so bili domobranci izhod v sili, kajti ob prvi priliki so od tam zbežali. Tako najdemo na seznamih pripadnikov domobranske enote v Ilirski Bistrici veliko domačih imen - nekateri so od tam zbežali, drugi pa pod njihovim okriljem varno dočakali konec vojne, vendar si niso mazali rok z akcijami proti pripadnikom NOG. Aktivnih pripadnikov SNVZ je bilo zelo malo.³⁷

Nasilje odporiškega gibanja

Osvobodilno gibanje ima tudi svojo temno plat, kar je v vojnem in revolucionarnem obdobju lahko razumljivo, ne pa vedno tudi opravičljivo. V partizanskih formacijah so tudi s smrtnimi kaznimi vzdrževali red in disciplino, kot v primeru dezerterstva, kraje ipd. Do prišlekov so bili nezaupljivi, saj je bilo kar nekaj primerov, ko so vrinjeni "partizani" nato izdali celo vrsto terenskih aktivistov, s katerimi so prišli v stik. Izdaj pa so se upravičeno bali tudi s strani domačega prebivalstva, največ v krajih s sovražnimi postojankami ali v njihovi bližini, zaradi česar so bile organizacije NOG manj aktivne.

Do kapitulacije Italije, ko je bilo NOG razširjeno na manjši del ljudi in je bilo zato tajno, so izdajali v glavnem pripadniki partizanskih enot, ki so bili vrinjeni s strani sovražnika ali so postali izdajalci iz maščevanja zaradi sporov oz. kaznovanja v partizanski enoti; pa italijansko prebivalstvo, ki je živelo v teh krajih (učitelji, občinski uradniki, italijanske družine, ki so se naselile na opustelih slovenskih kmetijah...). Seveda so bili vmes tudi Slovenci, saj so se ljudje družili z Italijani v vsakdanjem življenju, tako prek služb kot prek različnih družabnih vezi, nekaj pa jih je tudi aktivno delovalo v fašistični stranki.

³⁶ Vsi podatki so povzeti po popisu vojne škode iz leta 1945 (AS II, 1818, PNOO, šk. 185 in 1827, KUZOP), po spominskem gradivu iz let 1957-1958 (APMK) in so dopolnjeni z izjavami pričevalcev, ki sem jih obiskala po vaseh.

³⁷ Podatki so zbrani z izjavami pričevalcev (APMK).

Po kapitulaciji Italije so se razmere spremenile. OF je prevzela oblast, položila temelje novi državi, postopno izgrajevala vsa področja oblasti in s tem vzpostavila nova pravila in zahteve do prebivalstva, ki jih pa vsi niso sprejeli in izpolnjevali.³⁸ Razlogi so bili različni, najmanj ideološke narave, bolj zaradi osebnih interesov največkrat materialne narave ali zaradi skrbi za lastno varnost in varnost družine. Tako se niso strinjali z ukrepi, kot so prepoved izvoza pridelkov v mesta, določanje prodajnih cen, mobilizacija, obvezna oddaja pridelkov, plačevanje dajatev itd. Poleg tega niso podpirali partizanskih akcij, zaradi represalij, ki so navadno sledile. Tem razlogom se je kasneje pridružilo še maščevanje zaradi že izvedenih partizanskih represalij. Nova oblast je "neposlušne" kaznovala tako, da jim je odvzela pridelke (ko so jih dobili na poti v mesto), doma izvajala rekvizicijo, dekleta, ki so se družile s sovražnimi vojaki, pa ostrigli. Najhujša kazen je bila smrt, ki je bila namenjena predvsem izdajalcem in tistim, ki so bili zaradi druženja s sovražnimi vojaki nevarni za NOG. Redki so primeri, ko je šlo za širjenje belogardizma. Med usmrčenimi je bilo največ civilnega prebivalstva. Izvajali so jo v glavnem pripadniki partizanskih enot, VOS in VDV. Navadno je prišla prijava od vaških aktivistov na štab enote in ta je poskrbel za njeno realizacijo. Taka odločitev je bila večkrat sprejeta tudi zaradi osebnih zamer in nevoščljivosti, saj je med tako ubitimi veliko gostilničarjev, trgovcev in drugih dobrostojećih ljudi, za katere ljudje pripovedujejo, da niso storili nič hudega, nasprotno, tudi sami so prispevali za NOG. Kar nekaj jih je umrlo zaradi nagnjenja k alkoholu, zaradi česar so bili preveč zgovorni in tako nevarni. So tudi primeri, ko so bili ubiti sodelavci OF, ki so bili poslani kot vohuni v sovražne postojanke, za njihovo nalogo pa je vedel le posamezen aktivist, drugi pa so jih imeli za izdajalce in nevarne. Strah pred izdajo in jeza zaradi aretacij je pač naredila svoje. Svoje pa je naredila tudi uniforma, ki je posameznikom dala občutek moči, da so prehitro pritisnili na petelina. In tu je še pojav t.i. vojvodstva, ki se je zgodil tudi v Brkinih spomladi 1944, ko je bilo tu največ pobojev, tako v partizanskih vrstah kot med civilisti. Ko se je nasilje na terenu razširilo do nerazumnih meja, so rajonske in okrožne organizacije NOG opozarjale višje forume na ta pojav, ki je negativno vplival na razpoloženje ljudi. In sledili so ukrepi - prepoved ubijanja brez sojenja in ustanovitev sodišč, preiskava pojava vojvodstva in sojenje 4 članom štaba Istrskega odreda pred častnim sodiščem za oficirje NOV pri 7. korpusu v začetku maja 1944 (2 sta bila obsojena na smrt in ustreljena).³⁹ Seveda se neupravičenih pobojev tudi s temi ukrepi ni dalo popolnoma preprečiti, vendar se je njihovo število občutno zmanjšalo.⁴⁰

³⁸ O narodnih izdajalcih je takoj po ustanovitvi spregovoril tudi NOS za primorsko Slovenijo: "Važno je vprašanje narodnih izdajalcev! Po krajih in vaseh, kjer kaže ljudstvo dovolj poguma, naj se vrše obsodbe narodnih izdajalcev javno. Pri takih obsodbah naj sodeluje vsa vas in naj obsojenca tudi takoj justificira. V krajih, kjer pa ljudstvo nima dovolj poguma, da kaj takega izvede, naj opravi justifikacijo nad narodnimi izdajalci najbližja vojaška edinica ali NZ. Gledati moramo, da nam narodni izdajalci ne odmaknejo ali se skrijejo, torej jih je treba čimprej poloviti in likvidirati." (Okrožnica OK KPS Brkini-slovenska Istra vsem RK KPS dne 30. 9. 1943, AS II, fond 1638, PK (Obkom) KPS za prim. Slovenijo, fasc. 532/V).

³⁹ Arhiv o sojenju se nahaja v AS II, fond 1851, GŠ NOV in POS, šk. 119.

⁴⁰ Sliko dogajanj sem si ustvarila na podlagi pripovedovanj pričevalcev, ko sem zbirala podatke o žrtvah NOG (APMK).

*Statistični pregled žrtev 2. svetovne vojne v takratnem Brkinskem okrožju*⁴¹

Padli in umrli v NOV ⁴²	Umrli v zaporih, taboriščih ⁴³	Civilne žrtve	Žrtve letalskih napadov	Obsojeni na smrt pred Posebnim sodiščem	Padli in umrli v italijanski vojski	Druge žrtve a) Žrtve NOG b) Padli v drugih vojskah	Umrli za posledicami vojne (do 1947) ⁴⁴
493	177	263	23	9	108	96 12	64

WARTIME VIOLENCE IN BRKINI AND ILIRSKA BISTRICA DISCRICT DURING THE SECOND WORLD WAR

Vlasta Beltram

S u m m a r y

After the end of the First World War the Slovenes in Primorska suffered various forms of violence under the Italian occupation, as a result of its fascist policy of assimilation and the attempts to suppress anti-fascist resistance through a severe punitive policy legalised in 1926. The majority of such grave sentences were pronounced by the Special Court for the Defense of the State which was operational until the collapse of fascism. People were given long term prison sentences and some were even executed for their political views and terrorist activity (the Italian authorities deemed as such also the operations of the TIGR organisation, arms collections and partisan activity). During the war this violence only escalated, taking a huge toll among civilians and causing material damage, as the occupier attempted to crush, through the sharpest of measures, the resistance movement on this strategically important territory.

Prior to the surrender of Italy and the armistice with the Allies, Primorska and its south-eastern part (the Brkini area) belonged to the Kingdom of Italy. Italy unleashed the wave of violence as early as 1940, before entering the war, with the cleansing of the domestic political scene. Many anti-fascists were interned and sentenced to long prison sentences, five of them even to death (one of whom was from the above area). Until the capitulation of Italy, eight more people from the Brkini-Bistrica area were judicially sentenced to death and shot.

After Italy entered the war in June 1940, many men were recruited to the regular army and, subsequently, special working battalions which eventually included minors (from 17 to 19 years old). After the Italian capitulation these met different destinies: some were killed or taken prisoners by the Germans or the Allies, others joined other liberation movements (the Greek and Albanian), and some the overseas or partisan units in their home areas.

The Italian fascist authorities answered the expanding resistance movement with counter-measures against the partisans and their supporters. Cleansing operations were carried out against the partisans and retributive actions against civilians, which included the arson of entire villages, looting, individual and group execution, the arrest and deportation of civilians and their families who collaborated with or supported the liberation movement. The severest measure ever applied against the civilian population was the removal of all adult males or even the entire population from the wider area (able-bodied men between 42 and 55, the families of partisans and their supporters). In this manner a considerable proportion of the population was either deported or imprisoned. Out of these, the women returned home after the Italian capitulation whereas most men remained imprisoned or were taken directly to the German working or concentration camps.

⁴¹ Zajeto je tudi leto 1940, ko so se začele aretacije, ki so pripeljale do drugega tržaškega procesa.

⁴² V rubriko sem štela tiste partizane, ki so padli od sovražne roke, umrli zaradi bolezni in nesreč ter tiste, ki so jih ubili partizani sami.

⁴³ V rubriko sem štela tudi zajete in internirane italijanske vojake ter partizane.

⁴⁴ V rubriko sem štela tiste, ki so umrli med in po vojni zaradi ran, taboriščnike, umrle zaradi izčrpanosti, in žrtve vojnega materiala. Ta rubrika se bo še verjetno kaj dopolnila po pregledu vseh župnijskih knjig.

The wartime period between 1943 and 1945, with the area of Brkini and Bistrica becoming part of the German Adriatic Littoral operative zone, was marked by the cruelty of the German occupier, aided by the fascist Italian and the quisling Slovene and Serbian formations, against partisans and civilians. All this was done in an attempt to secure the area which was considered very important strategically. In retaliation for the partisan operations many villages were burned (one third in the Brkini area) and the civilian population killed. Many were exposed to torture in the German concentration camps, and even more - especially the youth - taken to forced labour in Austria and Germany or to the construction of the fortification line in Istria and Čičarija. In Primorska, a special treatment was reserved for the captured partisans - they were immediately executed.

The resistance movement also executed some of the local population, especially those who were regarded as traitors, a danger to their organisations or political adversaries. Most such cases occurred in Brkini in Spring 1944 when an unduly controlled partisan detachment executed several groups of partisan combatants and civilians.